

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО АНДРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ: ЗАРОДЖЕННЯ,
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ І ЗНАЧЕННЯ
/друга половина ХІХ – початок ХХ ст./

03.01.04. – економічна історія та історія економічної
думки

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата економічних наук

Київ - 1994

Роз. 00755824 (V) кафедри історії і економічної теорії

Полтавського сільськогосподарського інституту

- Науковий керівник - доктор історичних наук, професор
Якименко М.А.
- Офіційні опоненти - доктор економічних наук, професор
Жученко В.С.
- кандидат економічних наук, старший
науковий співробітник, зав. відділом
інституту економіки АН України
Дерев'янкін Т.І.
- Провідна організація - Київський державний економічний
університет

Захист відбудеться "11" січня 1995 року
о "14" годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.01.18
по захисту дисертацій у Київському університеті імені Тараса
Шевченка за адресою:

352033, м. Київ - 33, вул. Володимирська, 60, ауд. 324.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автореферат розісланий "9" грудня 1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат економічних наук, доцент

Леоненко П.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В історії України знайдеться небагато проблем, які б за своєю актуальністю і складністю /з точки зору розуміння змісту, характеру і значення для подальшого розвитку суспільства/ можна було б порівняти з аграрним питанням.

Різноманітність аспектів цієї багатогранної проблеми й сьогодні лишає дослідникам значне поле подальшого наукового пошуку. Однією з цікавих і абсолютно не висвітлених досі тем є діяльність сільськогосподарських товариств, свосередніх кооперативних об'єднань, які досить успішно функціонували в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

На сучасному етапі розвитку нашої держави, аграрний сектор поступово переходить до створення дрібних і середніх сільськогосподарських підприємств, коли вивчення досвіду організації сільськогосподарських товариств на території України в умовах вільного ринку, має не тільки суто наукове, але й практичне значення. Немає ніякого сумніву в тому, що взятий курс на ринкові реформи неодмінно приведе до створення широкої сітки кооперативних об'єднань, головними принципами яких є добровільність, безпосередня зацікавленість кожного з його учасників у кінцевих результатах, що в свою чергу породжує творчу ініціативу, підприємливість, повну віддачу тій, чи іншій сфері індивідуальної трудової діяльності.

Продовольчі труднощі, які були постійним супутником переважної більшості населення України після "великого перелому" 1929/30 років, переконують в необхідності пошуку нових форм організації сільськогосподарського виробництва, чому, власне, і присвячений відомий указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва" від 10 листопада 1994 року. Для успішного розв'язання проблем, пов'язаних з підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва, важливим є не тільки досвід зарубіжних країн. Не менше значення, як показано в представленому до захисту дисертаційному дослідженні, має вивчення власного досвіду періоду реформ 1861 та 1906 років, які дали великий поштовх новим формам об'єднань безпосередніх товаровиробників сільськогосподарської продукції з очевидним народногосподарським ефектом.

Підвищення інтересу до питань, пов'язаних з історією кооперативного руху, його розвитком в сучасних умовах, а також утверджених нових форм організації виробництва в Україні, супроводжується, останнім часом, дослідженнями цілого ряду вітчизняних вчених. Зокрема таких, як М.В.Аліман, Л.П.Горкіна, Т.І.Дерев'янкін, В.С.Жученко, А.І.Римарук, В.І.Семчик, Л.К.Черняк, А.А.Чухно та ін.

Проте, діяльність сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. /як зазначалося вище/ довгий час залишилася поза увагою сучасних дослідників. Серед вітчизняних публікацій чи не єдиними, які лише певною мірою висвітлюють цю проблему, є статті Л.І.Гайдай, Б.А.Кругляка та М.А.Якименка. Так, торкаючись питання ролі кооперації у розвитку селянських господарств Правобережної України початку ХХ ст. Л.І.Гайдай вказує на незначне поширення сільськогосподарських товариств у даному регіоні і трактує їх як проміжну ланку сільської кооперації. Спробу дати визначення згаданим товариствам зробив у своїй публікації М.А.Якименко. Він вбачає провідною рисою діяльності сільськогосподарських товариств просвітницьку роботу, залишаючи поза увагою їх заходи кооперативного характеру. Саме на останньому акцентує Б.А.Кругляк, досліджуючи збутову діяльність сільськогосподарських товариств на фоні кооперативних об'єднань інших типів. Власне кажучи, цим і обмежується вивчення згаданої проблеми у публікаціях, які з'явилися протягом останніх більш як семидесяти років.

Значно глибший аналіз діяльності згаданих об'єднань було здійснено в роботах дослідників так званого дорадянського періоду, особливо на початку ХХ ст., коли сільськогосподарські товариства стали реальною силою, яка була здатною допомогти сільським товаровиробникам успішно протидіяти їх могутнім конкурентам з числа приватних фірм, чи посередницьких організацій.

В умовах розгортання заходів, передбачених столипінською реформою, в час, коли підприємлива частина середніх і дрібних представників аграрного сектору врешті-решт одержала можливість більш-менш самостійно вирішувати питання свого господарського життя, згадані дослідження були як ніколи актуальними. Вони не тільки торкалися історії виникнення сільськогосподарських товариств, але й досить популярно висвітлювали переваги найрізноманітніших аспектів організації діяльності цих своєрідних кооперативних об'єднань. Проте, найбільш суттєвою вадою цих публікацій була їх поверховість при

досить незначному об'ємі /якщо оцінювати їх з точки зору наукової глибини/.

Специфічну групу публікацій складають статті представників окремих партій і політичних організацій, зокрема більшовиків, есерів, кадетів та ін. Їх автори інколи не скільки досліджували названі кооперативні об'єднання, скільки викладали свою, часом утопічну точку зору щодо організації сільського життя і вітчизняної економіки в цілому. Проте всебічний аналіз саме цих робіт певною мірою відкидає дещо надмірний пафос попередньої групи досліджень агітаційного характеру.

Дещо далі відвертої агітації і політичних дискусій йшли автори з числа агрономів і статистиків. Ці роботи видавалися як правило земствами і найпередовішими сільськогосподарськими товариствами при участі науковців різного фаху. Основною їх рисою було намагання об'єктивно висвітлити той чи інший сюжет. Важливим є й те, що в цих дослідженнях згадані об'єднання вивчалися як частина кооперативного руху, при цьому їх діяльність співставлялася, з точки зору ефективності, з роботою кооперативів інших типів. І нарешті ще одна група видань – фундаментальні історико-економічні праці таких титанів суспільно-політичної думки як М.І.Туган-Барановський і О.В.Чаянов. Згадані теоретики кооперації аргументовано довели, що сільськогосподарські товариства, як доречі, й інші кооперативні об'єднання, є неодмінним атрибутом здорових економічних відносин.

Оцінюючи належним чином внесок своїх попередників у вивчення історії сільськогосподарської кооперації в цілому і сільськогосподарських товариств України зокрема, слід однак, зазначити, що значна частина аспектів цієї теми вивчена ще недостатньо. Досі немає жодної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала діяльність згаданих об'єднань в цілому, як єдину самостійну проблему в історії народного господарства України. Отже, очевидна актуальність цієї теми, її наукове і практичне значення й слабка розробленість обумовили вибір теми дисертації, структуру, мету та завдання дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою даної роботи є історико-економічне дослідження передумов виникнення, особливостей, динаміки розвитку, форм і значення діяльності сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У зв'язку з цим у дисертації поставлені такі основні завдання:

– на основі вивчення документальних матеріалів дати загальну характеристику соціально-економічних факторів виникнення кооперативного руху в аграрному секторі України другої половини ХІХ – по-

чатку ХХ ст.;

– показати вплив економічної політики царського уряду на процес формування сільськогосподарських товариств;

– дати якнайповнішу характеристику їх діяльності, а саме: прослідкувати етапи формування; визначити й проаналізувати основні види діяльності, форми організації; склад членів товариств; особливості, переваги й недоліки тих чи інших сільськогосподарських товариств місце і роль названих об'єднань в системі кооперації дорадянської доби;

– показати практичне значення сільськогосподарських товариств, враховуючи підвищений інтерес до питань розвитку різних форм власності в аграрному секторі сучасної економіки;

– з'ясувати зміст підприємницької діяльності;

– показати роль конкурентної боротьби сільськогосподарських товариств з посередниками в торгових операціях у справі захисту інтересів сільських товаровиробників.

Об'єкт дослідження. Об'єктом даного дослідження є сільськогосподарські товариства України згаданого періоду. Це пов'язано з тематичною спрямованістю роботи. Враховано й той факт, що Україна в досліджуваній період була одним з провідних центрів сільськогосподарської кооперації Російської імперії.

Предмет дослідження – основні види діяльності цих об'єднань, серед яких: поширення передових агроекономічних знань, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва /з елементами комерційної діяльності/ та конкурентна боротьба з посередниками у торгових операціях тими чи іншими методами.

Методологічна та джерельна база. В основу дисертації покладено сучасне розуміння наукового історизму як методологічного принципу наукового пізнання та економічного аналізу відповідних суспільних явищ. Враховано і досвід останніх років, набутий вітчизняною історико-економічною наукою в реалізації цього принципу, досягнення єдності емпіричного та критичного в аналізі господарських процесів в аграрному секторі економіки України, у визначенні ступеня їх наукової обґрунтованості.

Джерельною базою дослідження певною мірою стали архівні матеріали. Основу їх складають документи фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві /ЦДІА України/ та державного архіву Полтавської області /ДАПО/. Виявлені документи і матеріали вперше вводяться у науковий обіг.

Значну групу джерел становлять періодичні видання досліджуваного періоду. Основні з них – "Вестник Золотоношского селсько-хозяйственного общества", "Селянин", "Хуторянин", "Южное хозяйство", "Южно-Русская селськохозяйственная газета" та ін.

Широко використані офіційні статистичні матеріали, звіти сільськогосподарських товариств, земські звіти тощо.

Методи дослідження. В процесі роботи над дисертацією застосовувалися методи порівняння, статистичних та логічних групувань, історичний, графічний та інші.

Наукова новизна виконаної дисертаційної роботи полягає у тому, що вона є першим в українській історико-економічній науці системним дослідженням, в якому розглянуто питання, пов'язані з організацією і діяльністю сільськогосподарських товариств України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. При виконанні дослідження використано значний обсяг статистичних даних, виявлених як в опублікованих, так і неопублікованих /архівних/ джерелах, переважна частина яких вводиться у науковий обіг вперше.

В ході виконання дисертаційної роботи встановлено, що:

- сільськогосподарські товариства були одним з основних і універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, які успішно функціонували в Україні у досліджуваній період;

- виникнення цих об'єднань стало результатом утвердження приватної власності на землю, більшої самостійності в господарській діяльності безпосередніх товаровиробників після проведення буржуазних реформ 60-х років;

- в основу організаційної структури і безпосереднього функціонування сільськогосподарських товариств було закладено елементи демократизму, що суттєво впливало на рівень їх економічної активності;

- кооперативи цього типу, залежно від їх територіальної приналежності, мали різні масштаби діяльності, кількісний і соціальний склад членів, спеціалізацію тощо;

- сільськогосподарські товариства мали широкий діапазон найрізноманітніших форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агро-економічних знань, передової техніки, обслуговування потреб як простого селянина, так і великого землевласника;

- рівень ефективності їх роботи у значній мірі залежав від співробітництва з іншими кооперативними об'єднаннями, допомоги з боку земства, урядової економічної політики;

- згадані об'єднання, у співпраці з тогочасними кооперативами створили свою, альтернативну приватним посередницьким організаціям і фірмам, "товариську" торгову систему, яка значно скорочувала шлях надходження товару від виробника до споживача, чим заощаджувала їх час і кошти;

- час функціонування сільськогосподарських товариств має три чітко виражені періоди - зародження /1865 - 1898 рр./, завершення організаційного оформлення /1898 - 1906 рр./, і розквіту /1906 - 1920 рр./;

- досвід їх роботи неодмінно повинен бути врахований сьогодні, в ході реформ, що мають місце в аграрному секторі України.

Наукове і практичне значення дослідження. Результати, одержані в ході розробки даної проблеми, дають можливість: по-перше, заповнити прогалину в історико-економічній науці щодо характеристики і оцінки рівня розвитку кооперативного руху в сільському господарстві України другої половини XIX - початку XX ст.; по-друге, відкривають перспективу подальшого, більш глибокого вивчення цієї і суміжних з нею проблем; по-третє, сприяють популяризації знань про досвід сільськогосподарських товариств серед широкого загалу, використання їх в ході вивчення студентами окремих тем курсів "Історія України", "Економічна історія", "Економічна теорія", "Історія економічних вчень" і ряду спецкурсів. На основі даного дослідження дисертантом сформульовано цілий ряд практичних рекомендацій, щодо організації і діяльності сільськогосподарських кооперативів, що дає підстави розробити, при необхідності, проект статуту сільськогосподарського товариства, пакет ділової документації тощо.

Апробація роботи. Основні положення дисертації були викладені і обговорювались на теоретичних і методичних семінарах кафедри історії і економічної теорії Полтавського сільськогосподарського інституту, а також кафедри історії та кооперативного руху Полтавського кооперативного інституту*, й семи республіканських науково-практичних і методичних конференціях.

Публікації. По темі дисертації опубліковано шість робіт загальним обсягом 1,5 друкованих аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків. Дисертаційна робота викладена на 153 сторінках машинописного тексту, ілюстрована 32 таблицями-

* Автор висловлює вдячність за надання консультаційної допомоги з окремих питань кооперативного руху к.е.н., доценту Аліману М.В.

ми, 2 графіками, 5 схемами, 9 копіями фотознімків. Список використаної літератури та джерел містить 132 найменування.

ВСТУП.

Розділ І. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ В УКРАЇНІ.

І.І. Загальна характеристика сільськогосподарського виробництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

І.2. Зміни в організації господарської діяльності поміщицьких та селянських господарств.

Розділ 2. ВИНИКНЕННЯ І ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ.

2.І. Зародження сільськогосподарських товариств в Україні.

2.2. Загальна характеристика організації і функціонування сільськогосподарських товариств.

Розділ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ.

3.І. Поширення передових агро-економічних знань.

3.2. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та елементи комерційної діяльності.

3.3. Конкурентна боротьба з приватними посередниками в торгових операціях.

ВИСНОВКИ.

СПИСОК ОСНОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ.

ДОДАТКИ.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Соціально-економічна ситуація, що склалася у сільському господарстві України у другій половині XIX ст., стала головним стимулом до створення кооперативних об'єднань в її аграрному секторі, зокрема, таких, як сільськогосподарські товариства. Скасування кріпосного права не привело до розв'язання аграрної проблеми. Проте, цей крок уряду колишньої Російської імперії відкрив нові перспективи для розвитку сільського господарства в умовах вільної ринкової ініціативи. Звичайно, перехід до більш перспективних /капіталістичних/ форм і методів ведення господарства /і це характерно для всіх категорій сільськогосподарського населення/ був досить повільним, в силу незавершеності реформ 60-70 років. Темпи й шляхи цього переходу знаходилися у прямій залежності від питомої ваги феодальних пережитків.

В Україні найбільш сильними феодально-кріпосницькі пережитки були в Чернігівській губернії, особливо в її північних, ближчих до Росії, повітах. Досить значним їх вплив був і в Полтавській та Харківській губерніях, які справедливо належать до районів змішаної системи господарювання. Губернії Правобережної України мали домінування ознак капіталістичної системи. Якщо говорити про пруський і американський шляхи утвердження капіталістичних відносин, то перший з них був визначальним на Лівобережній і Правобережній Україні, в той час як у південних губерніях – другий. Однак, темпи розвитку пруського шляху на Лівобережжі і Правобережжі були далеко не однаковими, що у значній мірі визначалось стрімким ростом харчової промисловості у Київській, Подільській та Волинській губерніях, близькістю ринків збуту й іншими факторами.

Провідною рисою еволюції пореформленого сільського господарства України було те, що воно набувало дедалі більшого торгового, підприємницького характеру. Основним змістом і показником цього процесу було: по-перше, перетворення землеробства у товарне виробництво, при цьому товаром ставали не тільки продукти землеробства, а й сама земля /основний засіб виробництва/ й робоча сила; по-друге, чітке визначення і поглиблення сільськогосподарської спеціалізації.

За чотири десятиріччя /з 1863 по 1902 рр./ в ринковий обіг України поступило понад 25,6 млн. десятин приватновласницької землі. Основу фонду, який підлягав перерозподілу, становили землі дворян. З поглибленням капіталістичних відносин, дедалі більшого розмаху набував процес скорочення дворянського землеволодіння. За 30

років дворяни українських губерній втратили майже 6 млн. десятин землі, що становило більше однієї третини загальної площі землеволодіння. Причому, найбільші втрати землі припали на Південь України, де у свій час кріпосницькі відносини були найменш поширені.

Втрачена дворянами та іноземними підданими земля перейшла до рук купців, духівництва, міщан, селян та інших станів, селянських, міщанських та інших громад і товариств. Цілком природньо, що селяни посідали перше місце у цьому процесі. У значній мірі цьому сприяло створення в 1833 р. Селянського поземельного банку при посередництві якого стало здійснюватися більшість угод по придбанню селянами землі з наданням покупцям позик під заставу придбаних земель. На початку ХХ ст. в Україні лише через згаданий банк було реалізовано селянам близько 1 млн. десятин колишньої дворянської землі /при загальній цифрі придбаної ними 4 435 132 десятини/. Проте, придбати додаткові землі у приватну власність для бідняцько-середняцької маси селянства було неможливо через відсутність коштів. Тому згадані категорії були змушені вдаватися до оренди, яка передбачала відносно нижчі витрати. Так, до орендованих селянами належало 4244,4 тис. дес. /21,3% при співвідношенні до надільної/.

В основному, оренда здійснювалася за гроші /на Правобережній Україні - 90%, Лівобережній - 70% і на Півдні України - 95%/. Проте у різних регіонах ситуація була не однаковою. Кабальні умови оренди створювали обставини, коли навіть в районах з відносно високим рівнем розвитку капіталістичних відносин, консервувалася напівфеодальна відробіткова система.

Додаткові повинності найчастіше виступали у вигляді перевезення дров з лісу, транспортування хліба на базар, а інколи в якійсь іншій попередньо визначеній формі роботи /наприклад, обгороджування тином саду/. Отже, основною рисою оренди кінця ХІХ - початку ХХ ст. був її вимушений характер, чи не єдиний для деякого способу якось врятуватися від голоду. Ще одним важливим моментом пореформеного сільського господарства було поглиблення його спеціалізації. На території України в кінці ХІХ ст. утворились такі економічні райони торговельного землеробства:

1/ Район торговельного зернового господарства /Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії/;

2/ Район інтенсивного цукробурякового господарства /Київська, Подільська, північно-західна частина Полтавської, північ Харківської та південь Чернігівської губернії/;

3/ Район слабкого розвитку торговельного молочного господарства /Подільська, Волинська і північ Чернігівської губернії/;

4/ Район торговельного тютюництва /Полтавська і Чернігівська губернії/;

5/ Район виробництва хмелю /Волинська губернія/;

6/ Район торговельного вівчарства /Катеринославська і Таврійська губернії/. Господарське районування було зорієнтовано на потреби внутрішнього і зовнішнього ринків, що в кінцевому результаті оберталось в стабільні прибутки найбільш підприємливої частини населення.

Ринкові відносини внесли нового змісту до поземельних стосунків між представниками різних станів аграрного сектору. Поряд із змінами у співвідношенні форм землеволодіння, зосередженого в руках поміщиків і певної категорії селянства суттєві зрушення відбулися й у самій організації їх господарського життя. Вже на початку 70-х років XIX ст. на Півдні України спостерігалися помітні риси капіталістичної перебудови поміщицького господарства. Особливо помітне збільшення посівів спостерігалось на початку XX ст. На території України /особливо в Південних степових губерніях/ відбувалася дальша концентрація сільськогосподарського виробництва у великих поміщицьких господарствах капіталістичного типу. Таке поміщицьке господарство було досить значною економічною силою. Питома вага поміщицького господарства в загальній польовій продукції України була більшою, ніж його частка в посівній площі. Не менше половини всього хліба, який поступав на ринок українських губерніях належало поміщикам.

Розширення розвитку аграрного капіталізму в Україні супроводжувалося певним поступом у розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Нагромадження капіталу, широке, застосування машин, введення систем землеробства, використання органічних і мінеральних добрив – все це сприяло підвищенню агротехнічного рівня поміщицького господарства. Звичайно не всі райони України однаковою мірою були охоплені прогресивними агрокультурними зрушеннями, але агротехнічний прогрес спостерігався скрізь. Він проявлявся у переході до раціональних способів використання землі, у відмові від традиційних систем рільництва–трипілья в північній частині України і перелогової у південній, в удосконаленні землеробської техніки. Особливо помітні зрушення спостерігалися у великих господарствах Правобережної України. Тут передусім масово здійснювалося поєднан-

ня сільського господарства з технічним виробництвом, насамперед з цукровим і винокуреним. Значно відставало Правобережжя і степова зона України, через сильні залишки феодально-кріпосницьких відносин.

В цих умовах незважаючи на всю складність економічного становища, певних еволюційних змін набуло і господарське життя селян. Крім оренди, яка була в цей час досить популярною, деякі зрушення на краще відбулись й у поширенні серед них покращених сільськогосподарських знарядь і машин, більш раціональних способів рільництва тощо. Проте, у цьому відношенні українські губернії Російської імперії значно поступались перед промислово розвинутими країнами Європи і Америки.

Вцілому реформа 1861 р. внесла значні зміни, в процес удосконалення організації і форм господарювання, як поміщицьких економій, так і в звичайних селянських домогосподарств. Але цей процес мав цілий ряд невідкладних проблем, які прямо, чи подібно стосувалися сільськогосподарських виробників всіх рівнів заможності. До їх числа належали:

- досить високі, навіть для поміщиків, і майже недоступні для переважної більшості селян ціни на удосконалену сільськогосподарську техніку, високопродуктивне поголів'я худоби, високоякісне насіння і добрива /а для селян ще й ціни на землю, як купівельні, так і орендні/;

- економічна сваволя приватних посередників у збуті продукції сільського господарства, політої потом рядових товаровиробників;

- низький рівень агро-економічних знань, характерний для всіх категорій осіб, які так, чи інакше були причетні до сільського господарства.

Цей клубок невідкладних проблем можна було вирішити лише при активізації роботи місцевих земств по стимулюванню впроваджень у сільське господарство передових знань, техніки тощо. Що у свою чергу вимагало радикальних змін всієї аграрної політики царизму. В цих умовах чи не єдиним порятунком для сільськогосподарських товаровиробників було створення кооперативних об'єднань різних типів, тобто опора на свої власні сили. Серед них чинне місце посідали сільськогосподарські товариства.

Поява першого в Російській імперії наукового об'єднання, що стало прототипом сільськогосподарських товариств другої половини XIX – початку XX ст., датується 1765 р. Це час заснування в Петер-

бурзі "Вольного економічного общества" /ВЭО/. Його метою були статистико-географічні дослідження, сприяння впровадженню в сільське господарство агротехніки, обговорення економічних проблем. Нажаль, через феодално-кріпосницькі відносини діяльність цього об'єднання довгий час обмежувалася просвітницькою роботою.

Новим кроком у поширенні подібних товариств стала перша половина XIX ст. /цей час вони вже фігурують під назвою "сільськогосподарські товариства"/. До введення в дію селянської реформи 1861 р. їх кількість на території Російської імперії /в європейській її частині/ досягла 25. У згаданий період дещо змінюється зміст діяльності цих об'єднань у зв'язку з зародженням капіталістичних відносин у сільському господарстві. Деякі з них поряд із суто просвітницькою діяльністю намагалися ввести й елементи комерційної. Проте, обидва напрямки носили здебільшого епізодичний, спонтанний характер, в силу специфічності економічного і політичного життя країни. У цей час з'являється перше сільськогосподарське товариство й в Україні. Ним стало засноване в 40-х роках XIX ст. у м.Одесі так зване імператорське товариство сільського господарства Півдня Росії. До району його дії входила значна частина українських губерній.

Новим поштовхом до створення сільськогосподарських товариств стала реформа 1861 р. Проте, процес їх становлення був тривалим і досить складним через наявність феодалних пережитків і заскоружених уявлень про форми і методи господарювання, які до певного часу /майже до кінця XIX ст./ в основному задовольняли як дрібного сільськогосподарського, так і великого землевласника. Лише підприємлива частина поміщиків, які бажали процвітання в нових умовах або суто інтуїтивно, або під впливом зарубіжного досвіду, вдавалися до створення своєрідних "протокооперативів", у діяльності яких вирішальним стає підприємство. Такого змісту поступово набуває й діяльність сільськогосподарських товариств. Проте, значне, а в ряді випадків і визначальне місце в їх роботі продовжували займати заходи, спрямовані на підвищення господарського і загального культурного рівня сільськогосподарського населення.

Саме цієї ідеєю керувався передовий полтавський землевласник, представник відомого українського аристократичного роду – Сергій Вікторович Кочубей, створюючи разом із однодумцями Полтавське сільськогосподарське товариство. Воно й започаткувало зародження сільськогосподарської кооперації в Україні і ввійшло до розряду

найстаріших на території Російської імперії. Слідом за ним в українських губерніях почали з'являтися місцеві сільськогосподарські товариства, що свідчило про зміну ставлення сільських хазяїв до таких об'єднань. Під впливом аграрної кризи 80–90 років XIX ст. поступово на краще почало змінюватися й ставлення уряду до кооперації. Наприкінці століття кооперативи Російської імперії отримали офіційний статус, який було затверджено орієнтовними статутами кредитного /1896/, споживчого /1897/ і сільськогосподарського товариства /1898 р./. Орієнтовні статuti значно спрощували процедуру відкриття названих об'єднань, надавали значний простір місцевій ініціативі: самодіяльності, частково обмежували чиновницьку сваволю. Обминаючи місцеві органи, сільськогосподарські товариства мали право звертатися у вищі урядові установи з клопотанням про свої потреби, а також організувати роботу напрямку, який вони вважали доцільним. Статут дозволяв товариствам "комерційну, торгову діяльність і просвітницьку роботу, а також загальну кооперативну організацію". Кооперативні об'єднання цього типу поступово прижилися і вже на кінець XIX ст. на території України їх було 24. Проте, в силу ряду причин, сільськогосподарські товариства не мали змоги корінним чином впливати на вітчизняне сільське господарство, хоч і несли в собі значний внутрішній потенціал. До найголовніших з них слід віднести: феодално-кріпосницькі пережитки у сільському господарстві України, негативні наслідки аграрної кризи 80–90 рр., несправедливу з боку самодержавства по відношенню до сільських товаровиробників митну і тарифну політику, підозрілість і цензурні методи царської адміністрації до подібних об'єднань тощо.

І лише на початку XIX ст. царська адміністрація, збагнувши катастрофічність становища, що склалася у сільському господарстві поступово почала повертатися обличчям до сільського виробництва, створюючи у 1902 р. так звані "Комітети о нуждах сельского хозяйства", метою яких було з'ясування стану сільського господарства на місцях. Новостворені комітети залучали до своєї роботи й голів сільськогосподарських товариств, що сприяло створенню нових об'єднань.

Реагуючи на революційні події уряд прийняв ряд законів, спрямованих на розвиток сільськогосподарської кооперації. Особливе місце в цій системі заходів займала столипінська аграрна реформа, яка остаточно скасувала залишки феодальних відносин, загострила конкуренцію, що стимулювало об'єднання сільських товаровиробників

у кооперативи. Чинне місце серед них займали сільськогосподарські товариства. Якщо у 1905 р. в Україні їх було 73, то на 1910 р. вже 140, а в 1911 р. ця кількість збільшилася до 533 /в порівнянні з 1905 р. у сім разів/. При цьому перше місце в Російській імперії по кількості згаданих товариств посідала Полтавська губернія /224 одиниці/. На території України /крім Полтавської губ./ названі об'єднання розподілялися так: Херсонська /56/, Чернігівська /55/, Харківська і Катеринославська /по 53/, Таврійська /37/, Київська /30/, Подільська /13/, Волинська /12/.

Сфера впливу сільськогосподарських товариств в основному обмежувалась рамками окремої губернії, а частіше навіть повіту /місцеві товариства/. Проте часом їх діяльність виходила за межі губернії, об'єднуючи цілий регіон /обласні товариства/. Найбільшими за масштабами були центральні сільськогосподарські товариства /спілки сільськогосподарських товариств/, які мали свої відділення у значній кількості губерній країни. На території України було лише два таких об'єднання. Їх центри знаходилися у м. Києві та Одесі. За родом занять ці товариства поділялися на загальні /комбіновані - 463/ та спеціальні /65; спеціалізувалися на виробництві і збуті окремих видів сільськогосподарської продукції тощо/.

При цьому основними формами діяльності сільськогосподарських товариств були такі:

- вивчення стану різних галузей сільського господарства і з'ясування потреб місцевих сільськогосподарських товаровиробників;
- поширення серед останніх теоретичних і практичних сільськогосподарських знань;
- постійний пошук найбільш оптимальних способів ведення господарства;
- сприяння господарствам у правильній постановці справи корисними вказівками та рекомендаціями;
- виконання ролі посередника у збуті й забезпеченні різноманітними товарами, необхідними у побуті і господарстві;
- заохочення оригінальних розробок і досягнень у галузі сільського господарства.

Ініціаторами відкриття сільськогосподарських товариств, особливо починаючи з ХХ ст., стали переважно земські агрономи, які виражали бажання земства за допомогою сільськогосподарських товариств здійснити ряд завдань, що самотійно виконати не могли. Відкриття сільськогосподарського товариства супроводжувалося формуванням

певного статутного фонду, який створювався на основі дотацій того ж таки земства та членських внесків. Останні розподілялися на: вступні, щорічні та дворічні. Їх розміри через певні обставини були не сталими.

Важливим моментом в організації сільськогосподарських товариств, є питання соціального складу і кількості членів. Характерно, що в середньому 91% їх членів становили селяни, 9% припадало на долю сільської інтелігенції та осіб інших станів. Середня кількість членів сільськогосподарського товариства, що функціонувало в Україні – 63 особи. Важливим було те, що до складу названих товариств входили, як правило, особи з певною освітою.

Згідно зі статутами сільськогосподарських товариств їх члени поділялися на три категорії: почесні /яких обирали за особливі заслуги/, дійсні /основна частина членів товариства, які сплачували певний грошовий внесок/ і члени – співробітники /або члени-кореспонденти/. На чолі такого товариства був голова /у деяких випадках також і почесний голова/, якого обирали на загальних зборах з числа членів товариства. Для вирішення поточних справ на загальних зборах сільськогосподарських товариств формувалася аналогічним чином і рада /тобто правління/. Для здійснення контролю за діяльністю правління обиралася ревізійна комісія. Інколи сільськогосподарські товариства мали свого скарбника.

Усвідомлюючи низький рівень загальної освіти, а особливо сільськогосподарських знань серед селян, згадані товариства вдавалися до різноманітніших заходів, спрямованих на подолання цих недоліків. Ставлячи за мету "спільне навчання господарству", вони використовували будь-які можливості, які передбачалися їх статутами і не суперечили урядовим циркулярам, щоб в той чи інший спосіб пропагували досягнення агрономічної і ветеринарної науки. Ефективним і дуже зручним засобом для популяризації знань були загальні збори товариства, бо присутніми на них були, як правило, не менше половини складу дійсних членів.

Крім поточних справ, які займали приблизно половину часу цих зборів, правління товариства /часто разом з представниками земства чи інших установ/ мало можливість винести на обговорення ті чи інші актуальні питання, пов'язані з покращенням умов господарювання у даній місцевості. Лекції чи читання стали надзвичайно популярними формами у просвітницькій діяльності сільськогосподарських товариств. Проте, через поліцейські методи, які, нажаль, залишалися

визначальними у ставленні уряду до діяльності сільськогосподарських товариств, їх організація, лекції, бесіди і читання, регламентувалися відповідними директивами.

Значне місце у просвітницькій роботі сільськогосподарських товариств займали бібліотеки та читальні, які сприяли самоосвіті їх членів. Ці заклади мало практично кожне товариство. Нажаль, через нестачу коштів фонди бібліотек і читалень були досить незначними. Щоб збільшити кількість літератури, яка була у їх розпорядженні, сільськогосподарські товариства часто обмінювалися своїми виданнями, або зверталися до авторів зі сторінок періодичних видань з проханням подарувати їм окремі примірники. Нажаль, і тут поліцейська сваволя, яка стимулювалася певною частиною урядових кіл, директивним шляхом обмежувала число тих, хто міг би користуватися послугами бібліотек, що належали сільськогосподарським товариствам і тим самим поглиблювати господарські знання, втілюючи їх на практиці. Та цензура, в силу певних соціально-політичних змін, які відбувалися в житті Російської імперії на початку ХХ ст., вже не могла заборонити пропаганди господарських знань. Сільськогосподарські товариства все частіше видавали свої власні газети та журнали. В українських губерніях досить значної популярності набули такі видання, як "Хуторянин", "Селянин", "Южно-русская сельскохозяйственная газета", "Киевская газета", "Записки" та ін. Їх дописувачами були й кваліфіковані спеціалісти, співробітники земств і урядових установ. Цінну інформацію періодичних видань вдало доповнювали численні популярні брошури та книги, які також видавалися сільськогосподарськими товариствами.

Не зупиняючись на досягнутому, значна частина згаданих товариств пішла у цій справі значно далі. Вони не обмежувалися тільки доповідями, читаннями з окремих питань, дискусіями чи самоосвітою своїх членів. Останнім вони надавали можливість пройти спеціальну підготовку при допомозі сільськогосподарських, кустарних чи кооперативних курсів. Організовані з певною метою і у різний час вони розширювали світогляд членів сільськогосподарських товариств на різні аспекти господарського життя, стимулювали творчу ініціативу, зміцнювали їх соціальні позиції, впевненість у своїх силах і в майбутньому.

Значно ефективнішими ніж курси були агрономічні, кооперативні, кустарні школи та школи-майстерні, які також організовувалися

сільськогосподарськими товариствами і приносили певні прибутки. На жаль, при всіх позитивних моментах їх діяльності, подібні школи не змогли набути масового поширення через фінансові труднощі. Будучи твердо переконаними в тому, що краще раз побачити, а ніж сто раз почути чи прочитати, деякі сільськогосподарські товариства з метою удосконалення форм і методів господарювання в районі їх діяльності практикували ознайомчі екскурсії та "наукові прогулянки". Особливо активізувалася екскурсійна робота після введення в дію законів, які передбачала столипінська аграрна реформа. Перехідною ланкою від просвітницької до практичної діяльності і справжньою демонстрацією господарських досягнень сільських товаровиробників з 80-х рр. XIX ст. стали виставки, які організовувалися сільськогосподарськими товариствами при фінансовій підтримці місцевих земств та відповідних урядових установ. Важливе місце в роботі товариств посідали з'їзди. Подібно виставкам, вони носили як загальний, так і спеціальний характер. Їх можна також розподіляти за територіальною ознакою /окружні, районні, обласні, всеросійські тощо/.

Тенденція до зменшення розмірів більшості селянських наділів та високі ціни на сільськогосподарську техніку й оренду землі, примушували підприємливу частину населення аграрного сектору вести постійний пошук ефективних шляхів подолання економічних труднощів. Серед традиційних заходів у цьому напрямку діяльності сільськогосподарських товариств були такі: створення зерноочисних та прокатних пунктів, складів техніки і господарського реманенту показових /дослідних/ полів, ферм, садків, господарств; селекційних та племінних станцій, злучних пунктів. Без названих закладів довести ефективність найновіших знань і перевагу зразків нової техніки широкому колу сільськогосподарських виробників, у тому числі й темному, неосвіченому в своїй основній масі селянству було просто неможливо.

Враховуючи це, сільськогосподарські товариства докладали немало зусиль для того, щоб не тільки розповісти, а й переконливо продемонструвати всі переваги застосування технічних новинок, введення сівозміни, внесення мінеральних добрив та інших тогочасних досягнень. Крім того, вони постійно дбали про те, щоб всі ці науково-технічні новинки були доступними не тільки для членів товариства, а й для тих, хто бажав застосувати їх у себе в господарстві.

ЛНБ ім. В. Стефанишина
АН України

Провідне місце у підприємницькій діяльності цих кооперативних об'єднань займала боротьба за усунення посередників у торгових операціях, що здійснювали їх члени. Так, в перші пореформенні десятиріччя функції посередника для своїх членів почало виконувати, найбільше з усіх відомих аналогічних об'єднань – Полтавське сільськогосподарське товариство. З часом, сільськогосподарські товариства стали об'єднувати навколо себе не тільки своїх членів, а й окремих товаровиробників – не членів товариства, яким було вигідніше мати справу з кооперативом, ніж перекупщиком, чи експортним торговцем. Це пояснюється тим, що товариство – посередник могло збути набагато більше продукції, а значить, брало за свої послуги значно менше, не обмежуючи при цьому своїх власних інтересів. Перебуваючи у постійному пошуку універсальних форм у боротьбі із сваволею посередників, деякі сільськогосподарські товариства створювали довідкові бюро.

Особливе місце в діяльності товариств відводиться переробці сільськогосподарської продукції. Цікавим є той факт, що для поліпшення її переробки безпосередньо на місцях сільськогосподарські товариства створювали своєрідні філії – дрібні сільськогосподарські товариства, або цілі заводи. Важливим етапом на шляху проходження сільськогосподарської продукції до споживача були також крамнички і магазини.

В ході конкурентної боротьби із сваволею приватних посередників у торговельних операціях, сільськогосподарські товариства разом з іншими кооперативними об'єднаннями створили свою універсальну торгову систему, яка служила задоволенню різноманітних потреб як безпосереднього товаровиробника, так і споживача.

Узагальнений багаторічний досвід діяльності сільськогосподарських товариств України другої половини XIX – початку XX ст., у творчому поєднанні із зарубіжним, може і повинен бути використаний вже сьогодні представниками аграрного сектору різних форм власності, зокрема фермерами. На сучасному етапі мова, насамперед, йде про створення кооперативних сільськогосподарських товариств, при допомозі яких фермерське господарство зможе вирішити ряд нагальних проблем, пов'язаних з організацією закупки всіх господарських атрибутів, необхідних для ефективного його функціонування /насіння, високопродуктивна худоба, техніка, реманент, паливно-мастильні матеріали тощо/, здійснення переробки сільгосппродукції на міс-

цях /створення міні-заводів/ та збуту своєї продукції безпосередньо споживачеві. З іншого боку, члени таких товариств матимуть змогу спільними зусиллями підвищувати рівень агро-економічних знань /встановлення зв'язків з науково-дослідними установами, окремими фахівцями тощо/. Певною мірою досвід сільськогосподарських товариств може бути врахований і сучасними колективними сільськогосподарськими підприємствами, особливо при переході на принципи паювання.

Основні положення дисертаційного дослідження, зроблені висновки та пропозиції відображені в таких працях:

1. Діяльність дрібних сільськогосподарських товариств на Полтавщині /кінець XIX – початок XX ст./ //Тези відповідей другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава. ПДПІ. 1991. – С.23–25 /0,15 д.а./.

2. Вивчення діяльності сільськогосподарських товариств у курсі соціально-економічної історії України /друга половина XIX – початок XX ст./ //Тези доповідей Республіканської науково-практичної конференції. – Київ. НМК.ВО. 1991. – С.39–41 /0,2 д.а./.

3. Вивчення просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств в курсі соціально-економічної історії України /друга половина XIX – початок XX ст./ //Тези Республіканської науково-практичної конференції. Дніпропетровськ. ДІБІ. 1992. – С.23–24. /0,2 д.а./.

4. Сільськогосподарські товариства України у світовій системі кооперативного руху /друга половина XIX – початок XX ст./ //Тези міжвузівської науково-практичної конференції. – Київ. КДПІІМ. 1992. С.ІІ7–ІІ9. /0,2 д.а./.

5. Організація і діяльність сільськогосподарських товариств Катеринославської губернії /кінець XIX – початок XX ст./ //Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Дніпропетровського державного університету. – Дніпропетровськ. ДДІ. 1993. – С.7–8 /0,15 д.а./.

6. До питання про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні /друга половина XIX – початок XX ст./ //Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип.26–27. – К.: Наукова думка, 1994. – С.124–132 /0,6 д.а./.

А Н Н О Т А Ц И Я

Пантелеймоненко А.А. Сельскохозяйственные общества Украины: зарождение, основные направления деятельности и значение / вторая половина XIX – начало XX вв/. Диссертация является рукописью. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.01.04 – экономическая история и история экономической мысли, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев – 1994.

В диссертации нашли отражение вопросы связанные с организацией и деятельностью сельскохозяйственных обществ, своеобразных кооперативных объединений второй половины XIX – начала XX вв., которые успешно функционировали в Украине. Раскрыто содержание и значение их работы, по внедрению в сельскохозяйственную практику новейших агро-экономических знаний, техники и производственных технологий. Показаны место и роль сельскохозяйственных обществ в экономической борьбе производителей с произволом частных посредников в торговых операциях. На основе обобщенного опыта вышеупомянутых обществ, сформулированы практические рекомендации по реформированию организации сельскохозяйственного производства Украины.

Ключевые слова: кооператив, реформа, рыночные отношения, фермер, аренда, посредничество, конкуренция, закупка, переработка, сбыт.

A N N O T A T I O N

Pantelimonenko A.O. Agricultural societies in Ukraine: their appearance, the main directions of activity and their significance. (the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries). The dissertation is a manuscript. The dissertation is for obtaining the degree Doctor of philosophy (Ph. D) in Economics under the specialization code 08.01.04 – Economical History and the History of Economical Thought, Kyiv Taras Shevchenko University, Kyiv - 1994

The dissertation reflects the questions connected with the organization and activity of agricultural societies, the kind of cooperative amalgamations in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries which successfully functioned in Ukraine. The work reveals the contents and the significance of their activities connected with introducing the latest agro-economic knowledge, machinery and production technologies into agricultural practice. The place and the role of agricultural societies in the economic struggle of producers against the tyranny of private mediators in commercial operations are shown. The practical recommendations on reforming the agricultural production in Ukraine have been formulated on the basis of the above-mentioned societies summarized experience.

Key words: cooperative, reform, market relations, farmer, lease (rent), mediation, competition, purchase, processing, sale.

Підписано до друку 6.12.1994 р.

Формат 60 x 84/16. Тир. 100.

Безкоштовно.

